

- ней губерниях // Труды общества исследователей Волыни. – Т.12. – Житомир, 1914. – С.193 – 195.
- ²⁴Шабаршов И.А. Русское пчеловодство. – М., 1990. – С.63.
- ²⁵Гром О. Еротична символіка в контексті весільного обряду Західного Полісся // Полісся: Етнікос, традиції, культура. – Луцьк, 1997. – С.182.
- ²⁶Этнографические материалы, собранные В.Г.Кравченко в Волынской и соседних с ней губерниях // Труды общества исследователей Волыни. – Т.5. – Житомир, 1911. – С.123 – 125.
- ²⁷Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С.84, 86.
- ²⁸Артюх Л. Ареальна характеристика поминального хліба на Українському Поліссі // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С.318, 321.
- ²⁹Холмщина і Підляшшя. – С.220, 304.
- ³⁰Селиванов А.О. Исторический очерк развития пчеловодства в России. – С.8.
- ³¹Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. – С.6.
- ³²Доманицький В. Народний календар у Рівненськім повіті Волинської губернії // Матеріали до української етнології. – Т. XV. – Львів, 1912. – С.67.
- ³³Селиванов А.О. Исторический очерк развития пчеловодства в России. – С.7.

Людмила СМОЛЯР
Одеса

ПИТАННЯ ЖІНОЧОЇ ІНІЦІАТИВИ В СУСПІЛЬНОМУ РУСІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ другої половини XIX – початку ХХ століття

Друга половина ХХ століття позначилася появою в соціальних науках Заходу нового наукового напрямку – жіночі дослідження (Women's Studies), які в середині 80-х рр. у поєднанні з новими суспільно-науковими теоріями стали підґрунтям для виникнення концепції гендеру та гендерних досліджень (Gender Studies). Жіночі та гендерні дослідження відкрили “жіночий досвід” як особливе джерело знань, а гендерний підхід дозволив поглибити науковий пошук, ввести в науковий дискурс поняття “жіночого досвіду”, співставити його з чоловічим, вивчити процес їх відтворення та взаємодії.

Виникнення жіночих та гендерних досліджень дозволило історикам оживити “жіночу тему” у вивчені минулого, надати історичним дослідженням новий імпульс, показати, що вони не зводяться до “історії чоловіків”, яку всі звикли визнавати всезагальною. Гендерний підхід в історії передбачає діалог статей в плані реконструкції історичного розвитку з врахуванням форм їх взаємодії та взаємодоповнення. Вивчення історичного процесу з врахуванням гендерного підходу наближує до розуміння загального і специфічного, соціального і індивідуального, подібного і відмінного в еволюції духовного світу чоловіка та жінки. Гендерний підхід як багатогранне бачення історичного процесу вимагає проведення дослідження як жіночої історії, так і чоловічої.

Однак серйозною перешкодою в розвитку гендерного підходу до історичного аналізу є нерозвинутість категорій і понять, відсутність чіткого розуміння співвідношення гендерних досліджень з жіночими дослідженнями, гендерної історії та жіночої історії, небажання розглядати жінку як суб'єкта історичного процесу, а жіночу історію як самостійний напрямок, що має наукову актуальність.

Жіноча історія є частиною гендерної історії і вимагає до себе особливої уваги, адже без детального вивчення невідомих фактів, що стосуються статусу жінок, уявлень про них, представникам гендерної історії буде важко.

Глибинне, серйозне, різnobічне дослідження ролі жінки в історії має особливе значення не тільки тому, що дає розуміння сучасних жінок, але і дозволяє оцінити здатність конкретного суспільства до оновлення, модернізації – переходу від патріархату до демократії.

Пропонована стаття, що належить до галузі жіночих досліджень, має на меті дослідити історію різних жіночих ініціатив в сфері поширення освіти на терені Наддніпрянської України другої половини XIX – на початку ХХ століття. В аспекті розгляду передбачається дослідження ролі жіночих ініціатив у створенні та діяльності недільних, елементарних, рукодільних шкіл і визначення їхнього місця цих в контексті соціальної історії України.

Епоха другої половини XIX століття пов'язана з реформуванням різних сфер життя Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна. Ліквідація кріпосного права, поширення літератури з питань емансирації, знайомство з загальноєвропейською та вітчизняною літературою з жіночого питання, обговорення становища жінок в періодичних виданнях суттєво вплинули на процес самоемансипації жінок, спонукали десятки, а згодом і сотні до активних дій. Прагнення до кращих форм життя, волі і самостійності знайшли відображення в моральних орієнтирах, поведінці жінок, активній суспільній діяльності, яку вони розглядали і як шлях самоутвердження, самореалізації жіночої особистості, і як шлях визнання жінки як суб'єкта історичного розвитку.

Період другої половини XIX – початок ХХ століття особливо багатий жіночими ініціативами в різних сферах життєдіяльності суспільства, що дало підстави науковцям говорити про наявність в соціальній історії України такого феномену як жіночий рух¹. Втім, найбільше жіночих ініціатив було висунуто в сфері становлення та поширення народної освіти. Саме в цій сфері найсильніше виявилася вся специфіка жіночої психології, її прагнення прийти до допомоги, відгукнутися на соціальні проблеми.

Як засвідчують історичні документи, жіночі прагнення поширення освіти серед народу мають давні традиції і коренями своїми виходять з доби Київської Русі та Гетьманщини. Активна діяльність жінок припадає на 60-ті рр. XIX століття. Потреба жіночого населення в грамоті та недостатність жіночих навчальних закладів в межах Російської імперії стали головними причинами значного інтересу жінок та дівчат до діяльності недільних шкіл.

Однією з перших жіночих шкіл Російської імперії була київська недільна школа Явдокії Нельговської. Ідея створення жіночої школи виникла в кінці 1859 р., коли 8 грудня класні дами Київського жіночого училища Нельговської, знаючи про нагальну потребу в освіті народу і приймаючи до уваги, що для дівчат не існувало освітніх закладів, звернулися до М.І.Пирогова з офіційним клопотанням про дозвіл відкрити жіночу недільну школу на тих же засадах, на яких були відкриті чоловічі. Школа відкрилась 31 січня 1860 р. у приміщенні 2-ої гімназії на Володимирській вулиці. Історичні документи, на жаль, небагаті на біографії жінок, втім вдалося зібрати деякі відомості про особистість Явдокії Нельговської (1828 – 1875), які дозволяють відтворити не тільки факт створення школи, але і зрозуміти мотиви такої подвіжницької діяльності. Ймовірно, що те прагнення до праці з дітьми та любов до них витікали з дуже сумного дитинства Явдокії Нельговської та його спогадів. Явдокія, уроджена Романовська, народилася в 1828 р. в Миколаєві і надзвичайно рано залишилася сиротою. На опікунство та виховання її взяв до Києва дядько – генерал Клоков, який і віддав Євдокію до Київського пансіону добродійки Зальської. По закінченню навчання, вона була запрошена добродійкою Зальською на посаду класної дами, а згодом, за її ж рекомендацією, стала вихователькою дітей в будинку куратора Київського шкільного округу М.В.Юзефовича. В тій педагогічній праці виникла ідея створити власний дівочий пансіон, який вдалося відкрити в 1852 р. та утримувати понад 18 років. Педагогічні здібності Явдокії, зразкова порядність у виконанні прийнятих на себе зобов'язань, постійне бажання залучити до свого навчального закладу кращі педагогічні сили, стали підґрунтам уваги громадськості до її пансіону. Вона зробила свій навчальний заклад зразковим. Ніякий особистий розрахунок не керував Явдокією Нельговскою, вона часто зменшувала ціну для бідних дітей, а відсоток безкоштовних учениць ніколи не був менше 10 осіб. Отож мотиви любові та поваги до простих людей були головними у створенні Явдокією Йосипівною першої на Наддніпрянській Україні недільної жіночої школи².

На початку 1860 р. жінками Києва було розпочате клопотання про відкриття ще однієї недільної жіночої школи.

Справу прискорив той факт, що інші жінки, із купецького стану, теж розпочали клопотання про відкриття своєї недільної школи на Подолі. Отже, майже одночасно в Києві відкрилися ще дві жіночі недільні школи – 6 листопада в будинку Фундуклєївської гімназії та 20 листопада – на Подолі. На Подолі ініціатива створення школи належала дівчатам з купецького стану. Між іншими українськими діячами тут працювали А.Кістяківська та І.Новицька³.

Процес створення недільних шкіл не обмежувався Києвом, а мав поширення у всіх губерніях Наддніпрянської України.

В 1860 р. була відкрита недільна жіноча школа в Кременчузі. Відкрита одночасно з чоловічою, вона значно ширше розгорнула свою діяльність. Всі справи в ній вели 8 вчительок при 35 – 45 ученицях, натомість в чоловічій більше 25 – 30 учнів та 6 вчителів не бувало. “Про тих жінок, – повідомляв часопис “Основа”, – що ходять вчити деякі дорікають їх “прогресистками”. Бридко на душі стає, як згадаєш, що в нашім віці є отакі голови”⁴.

Поряд з Києвом та Кременчуком значну зацікавленість в роботі недільних шкіл проявили дівчата Одеси, про що повідомляють матеріали періодичного друку того періоду⁵. Факт зацікавлення дівчат в отриманні грамоти не був залишений без уваги благодійницями міста Одеси. В 1860 р. клопотання про відкриття недільної жіночої школи для навчання грамоті дівчат розпочала домашня вчителька А.Бондаренко, яка на основі офіційного дозволу заснувала недільну жіночу школу при приватному пансіоні⁶. Ще одна одеська недільна жіноча школа при 2-ій гімназії була відкрита в 1861 р. добродійками

Явдокією Новицькою, Єлизаветою Сакулинською, Катериною Бешлягіною. Жінки – організатори школи взяли на себе зобов'язання з ведення школи та навчання, керуючись співчуттям до освіти дівчат.

Клопотання про відкриття недільної жіночої школи при повітовому училищі в 1860 р. розпочали вчительки Єлизаветграду. При найактивнішій діяльності вчительок Н.П.Коленко, П.Д.Даль, сестер М.І. та Е.І.Газадинових школа була відкрита 18 вересня 1860 р. Втім, організатори школи зустрілися з серйозною проблемою, коли дівчата та жінки міста не проявили жодного інтересу до нового навчального закладу. Так 18 вересня, в день відкриття, до школи не прийшла ні одна учениця, через тиждень з'явилася одна, через місяць в школі було лише 7 учениць. В такій ситуації жінки розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед населення та для захочування дівчат до освіти.

Ініціативу в заснуванні недільних шкіл проявили і жінки Полтавської губернії. В селі Римарівці Гадяцького повіту Полтавської губернії жіночу недільну школу організувала учениця жіночого пансіону добродійка Блюмелль⁷. Відчуваючи нагальну потребу в освіті бідних дівчат міста Гадяча, де існував лише один жіночий пансіон для багатих, вчительки міста, при підтримці вчителів, протягом 1861 р. зорганізували щоденну жіночу школу. Дівчат безкоштовно навчали читанню, писанню, арифметиці та закону Божому. До цих уроків приїдувалися уроки шиття та вишивання⁸. Втім, зусилля вчительок виявилися марними, клопотання не було підтримане і на школу не дали офіційного дозволу.

В справі заснування жіночих недільних шкіл в Полтавській губернії багато працювала Єлизавета Іванівна Милорадович. Вона була серед тих, хто працював в недільних школах скерував з певною орієнтацією в бік українофільства. Одну школу Є.І.Милорадович заснувала в Полтаві, другу в передмісті Павленках. Власним коштом утримувала Єлизавета Іванівна щоденну хлоп'ячу (вечірню) школу, організовану Кониським та Пильчиковим. Вона сама ходила по школам, сама вчила дітей і найбільше любила після школи співати гуртом зі школярами⁹. Існуюча в Полтаві загальна шкільна Рада, створена в 1861 р., збиралася в домі Єлизавети Іванівни Милорадович¹⁰. За її ініціативою була організована “Народна бібліотека” (читальня), де бібліотекарем був Олександр Кониський¹¹.

Документи Центрального Державного Історичного Архіву України свідчать про масове відкриття жіночих недільних шкіл в період з 1860 – 1862 рр.¹². В 1860 р. жіночі недільні школи були створені в Миколаєві, Ніжині. Наступного року заснувалися жіночі недільні школи при повітових училищах Новгород-Сіверська (Чернігівська губ.), Стародубського (Чернігівська губ.). В 1861 р. відкрилася жіноча недільна школа в Таращі Київської губернії. В 1861 р. добродійка Ліньова, – повідомляв “Одесский вестник”, – отримала дозвіл на відкриття недільної школи при приватному жіночому пансіоні¹³.

Особливий внесок в заснування та діяльність недільних шкіл внесли жінки Харківської губернії та самого Харкова. Перша жіноча недільна школа в Харкові була започаткована сестрами Холевими, а попечителем цієї школи став професор Харківського університету Д.І.Каченовський¹⁴. В жіночій школі, як і в більшості міст, справи йшли значно краще, ніж у чоловічих. Більше двадцяти жінок приймали участь в її роботі, серед найбільш діяльних були: Н.Семикіна, сестри Холеви, Л.Ожигіна, Анжушевич, А.Іленкова та ін. В першому півріччі в школі навчалося 45 учениць, в другому – загальна кількість досягла 184. Учениці виявляли надзвичайну акуратність в навчанні та відвідуванні і не було зафіксовано жодного випадку скарги господаря на оборону відвідувати школу. Втім, такі результати коштували жінкам і всім тим, хто їх підтримував, значних зусиль. Особливо нагальною була фінансова сторона, яка часто ставила під сумнів саме існування школи. Однак така ситуація не зупиняла жінок. Сюди, без спеціальної освіти, але з великим бажанням та ентузіазмом, прийшла працювати Х.Д.Алчевська¹⁵. Вона принесла до школи “Граматику” П.Куліша і почала навчати дівчат української мови.

Школа Х.Д.Алчевської не просто навчала – це була освіченість, з'язана з моральним вихованням, з втіленням не тільки нових педагогічних методів, але і норм поведінки. Діяльність недільної жіночої школи Х.Д. Алчевської була високо оцінена на Першому Всеросійському з'їзді діячів народних університетів та просвітницьких установ приватної ініціативи (1908 р.): “Хвиля реакції 60-х рр. ліквідувала гуртки інтелігенції. Лише кілька жінок десь по квартирам навчали маленькі групи. В Харкові пощастило утриматися гуртку Х.Алчевської. В 80-х рр. серед ще більшої реакції вона створила оригінальну і упорядковану школу для жінок і дівчат. Вчителі виробили нові методи викладання, займалися народною літературою, видали прекрасний для того часу збірник “Що читати народу?” Діяльність Харківського гуртка, а потім школи вплинула на виникнення ряду недільних шкіл, “розбудила” Комітет грамотності в Петербурзі”¹⁶.

Недільні школи 60-х рр. не були простими культурними починаннями, то був суспільний рух, зародок пізнішого руху “народ”. До нього жінки підходили із захопленням, як до першої спроби втілити ті демократичні ідеї служіння народу, про які говорила передова література.

Незважаючи на офіційне закриття недільних шкіл, деякі з них продовжували діяти під назвами “безкоштовних”, “післяобідніх” або “дарових”¹⁷. В 1864 р. безкоштовну школу для дівчат було відкрито жінками при Канівському повітовому училищі¹⁸, у Борзні та Мглинську Чернігівської губернії¹⁹. Історичні документи цього періоду повідомляють, що у м. Куземені Зіньківського повіту Полтавської губернії дві жінки-“нігілістки” без дозволу на те куратора у травні 1866 р. організували дарову школу, де за визначенням царських властей, навчання мало “шкідливий напрямок”²⁰.

Втім, з плином часу, в багатьох місцях жінки прийшли до переконання, що школи відкриті не тільки у святкові дні, а постійно, протягом тижня, можуть принести значно більше користі для поширення грамоти, ніж просто недільні школи. З цією метою жінки стали відкривати елементарні школи та школи рукоділля, в яких навчання грамоті, читанню, арифметиці, закону Божому поєднувалося з основами певної професії.

В 1865 р. "Киевлянин" повідомляв про заснування класів для безкоштовного навчання дівчат при стародубському, глухівському, каневському і борзенському повітах училищах²¹. В 1866 р. особлива школа для навчання бідних дітей була створена в передмісті Полтави на Кобицьках міщанкою Феодосією Деревенко. З приводу заснування цієї школи в пресі писали, що таких шкіл на утриманні інтелігенції в стари часи в Малоросії було багато. Про таку школу у свій час з вдячністю згадував професор М.Максимович²².

Розвитку безкоштовних шкіл на Катеринославщині сприяла діяльність Олександри Акимівни Риндовської. Перша жіноча школа для бідних дівчат була створена в 1872 р., а 19 жовтня 1873 р. куратор шкільного округу затвердив навчальний план та дав дозвіл на існування школи. З 1887 р. при школі почали працювати професійні рукодільні класи.

Серед найбільших безкоштовних елементарних шкіл 60 – 70-х рр. була школа Гогоцької, заснована дружиною професора київського університету Явдокією Гогоцькою. Школа відкрилась 20 березня 1865 р. і своїм заснуванням та діяльністю зобов'язана виключно жіночій ініціативі. Явдокія Гогоцька належала до виняткових жінок-діячок, які надзвичайно активно працювали з громадською думкою через звернення до періодичного друку. Статті Я.Гогоцької дозволили повністю реставрувати історію школи, зрозуміти проблеми, з якими вона зустрічалась, почуття і переживання жінок-організаторів у творенні нової справи. Пані Явдокія писала, що десять учительок, які вчили дітей, не застосовували ніяких погроз і покарань²³. До жінок, які прийняли найактивнішу участь у влаштуванні школи та її становленні належали: В.А.Антонович, А.І.Кістяківська, Е.С.Ніколич, М.К.Вірська. З особливою вдячністю згадувала Явдокія Гогоцька допомогу, яку надала школі її перша наглядачка О.Ф.Мельникова та вчительки А.В.Грикуленко, А.І.Алексеєнко, А.Н.Прилуцька. Процес становлення був непростим і про свої наміри та плани Гогоцька вважала потрібним повідомляти громадськість Києва.

Газета "Киевлянин" вітала відкриття школи та закликала громадськість підтримати жінок.

Школа Гогоцької існувала, переважно, за рахунок коштів викладацького складу, до цього слід приєднати і приватні пожертвування. В кінці 1865 р. студент університету Г.В.Смородинов – колишній бібліотекар подільської недільної школи передав Я.Гогоцькій книги та інше майно для щоденної безкоштовної школи. Допомогу школі в сумі 30 тисяч карбованців надали через "Киевлянин" офіцери 151-го піхотного тираспольського полку. Ця сума була зібрана офіцерами завдяки виставі на користь школи. Я.Гогоцька поспішила висловити слово вдячності благодійникам. Газета "Киевлянин" прагнула підтримати ідею безкоштовної школи і регулярно друкувала матеріали про благодійні внески на користь школи. Так, в № 177 "Киевлянина" за 1867 р. повідомлялося, що поміщик Черкаського повіту добродій Альбранд надіслав на користь школи 10 карбованців. Втім ці благодійні внески не могли суттєво змінити складний фінансовий стан школи. В 1867 р. Я.Гогоцька повідомляла громадськість про фінансові проблеми школи. Ще однією статтею прибутків було влаштування вистав на користь школи. Так, від вистави, організованої 21 грудня 1867 р., школа отримала 623 карбованця, від літературного вечора 26 березня 1868 р. було зібрано 256 карбованців. Для поліпшення матеріального стану школи Я.Гогоцька клопотала про заснування невеликого товариства, члени якого б вносили щорічно невеликі суми на утримання школи. Однак цій ініціативі не судилося здійснитися.

Школа Гогоцької від початку свого створення широко пропагувала систему жіночої освіти, а жінки-організатори вносили в життя нові норми шкільного співживуття, в школі не існувало покарань.

До 1868 р. школа Гогоцької знаходилась у підпорядкуванні духовного відомства, з 1868 р. перейшла до міністерства народної освіти і, завдяки куратору київського шкільного округу П.А.Антоновичу, школа отримувала одноразову допомогу із сум, які відпускалися міністерством освіти. За вісім років школа дала освіту 800 ученицям. Число учениць могло бути значно більшим, якби дозволяли фінансові можливості школи. Через обмежене матеріальне становище школа змушенна була щоденно відмовляти дітям, які бажали вчитися.

Подібну до елементарної школи Гогоцької на початку 1872 р. відкрила на Либідській околиці добродійка Наталя Шатова. Поштовхом до відкриття школи став надзвичайно низький рівень освіти серед дітей околиць Києва. Щоб визначити реальний стан справ Н.Шатова провела аналіз рівня освіти Деміївки та Саперної слободи і на основі даних було вияснено, що неграмотність дівчат у віці від 7 до 14 років складала 75,7 відсотків. Суспільні погляди на жіночу освіту та висока оплата навчання суттєво перешкоджали поширенню грамоти серед дівчат. Із матеріалів дослідження, що були передані Н.Шатовою до "Киевлянина" громадськість Києва довідалась про вражуючий стан освіти серед дівчат (див. таблицю № 1).

Таблиця № 1.

Грамотність серед дівчат

	Всього	Дворян	Міщан	Селян	Солдатських дітей	Євреї
Грамотних	48 (17,2 %)	11(46%)	12(20 1/3%)	8 (10,5 %)	2 (3 5/6 %)	15 (23 %)
Читаючих	20 (7,5 %)	7 (29 %)	7(12 %)	1 (1,5 %)	2 (3 5/6 %)	3 (5%)
Неграмотних	207 (75,5%)	6 (25 %)	40 (67 2/3 %)	67 (88 %)	48 (92 1/3 %)	46 (72 %)

Враховуючи ситуацію з рівнем грамотності на околицях Києва, Н.Шатова організувала безкоштовну елементарну школу для 70 учнів та добилася дозволу на існування школи за рахунок міських коштів. Для розширення діяльності школи засновниця неодноразово зверталася через “Киевлянин” до громадськості з запрошенням на пожертвування для бідних талановитих дітей. Ініціативи Н.Шатової, її діяльність на Диміївці та Саперній слободі по поширенню освіти серед бідного люду отримали співчуття та підтримку.

В тому ж році, як повідомляє “Киевлянин”, народну безкоштовну школу відкрили добродійки Максимова та Воскресенська при участі дружини К.Ушинського²⁴.

Поряд з розширенням елементарних шкіл 70-ті рр. XIX ст. позначилися новою ініціативою жінок по заснування рукодільних шкіл та класів, які навчали професійній майстерності найбідніші верстви населення.

Однією з перших рукодільних шкіл в була одеська *дівоча робоча школа Олени Сергіївни Туловської*. Школа відкрилася в кінці 1868 р. і повинна була дати професійну освіту дівчатам із малозабезпечених сімей. “В перший день відкриття, – писала Олена Сергіївна Олександру Кониському, – дівчат найшло повен двір, поступило більше 500 прохань. Маючи на меті створити ще одну школу в передмісті Одеси, я прийняла тих дівчат, які жили в самому місті²⁵.

Дівоча робоча школа знаходилася в підпорядкуванні міністерства освіти і в перший рік роботи прийняла 125 учениць. Дівчата, які успішно закінчували курс і добре вели себе в школі отримували патент на відкриття жіночого рукоділля, а крім того нагороду грішми для розвитку справи. Діти убогих людей навчалися без всякої плати, а сиротам видавався одяг та взуття.

В школі навчали різним ремеслам: крою, шиттю, шевській, токарній справам. Щоб дати дівчатам потрібні знання, за роботою читали їм книжки з природничих наук. При школі працював магазин, в якому продавалися роботи учениць і який приймав замовлення на всяке жіноче рукоділля.

Бажання навчатися рукоділлю спонукало дівчат Молдаванки (передмістя Одеси) звернутися до засновниці дівочої робочої школи О.С.Туловської з проханням відкрити школу на Молдаванці під назвою “Спеціальна дівоча рукодільна школа”. В своєму клопотанні до Олени Сергіївни жительки Молдаванки писали: “Почувши, що Ви відкрили першу дівочачу школу, маючи на меті підняти жіночу працю і цим дати змогу найбільш убогим чесною працею забезпечити себе – ми убогі люди, християни та євреї, хочемо, щоб ця благодать упала і на наших діток, для навчання котрих у нас немає жодних способів, і надіючись на Вашу благодійність, просимо Вас не відмовитись від керівництва наставництвом тих діток. По нашему краще було б і на Молдаванці мати школу навчання бідних дівчаток рукоділлю всякому, що могла б міститися у домі Ш.Туліманова. Господар цього дому віддає під школу свій будинок на цілий курс ради громадського добра. Зоставляючи все це на Вашу щирість, ми покірніше просимо Вас, за для благородної мети, за для участі до нашої убогості і до наших дітей, знайти прихильності у багатших і сильніших господарів, щоб було на що відкрити нашу школу на Молдаванці”²⁶.

У своєму листі до О.Кониського Олена Сергіївна писала: “Може це не красно писано за те – щира правда. На діло мое одізвалось серце народу і що воно для нього насущна потреба”²⁷.

Ініціатива створення рукодільної школи у Києві під назвою “Будинок працелюбства” належала голові Київського товариства для допомоги бідним Любові Безак, а першою керівницею її стала Явдокія Гогоцька.

З 2 жовтня 1865 р. при елементарній школі Гогоцької на Жандарській вулиці в домі Єремеєвої почали працювати рукодільні класи. В статуті школи, який був надрукований в “Киевлянине”, вказувалася мета нового навчального закладу: дати можливість дітям бідних ремісників жити чесною працею. До “Киевлянина” надходили листи з проханням підтримати рукодільну школу та відкривати нові школи такого типу.

Матеріальна частина рукодільної школи утримувалася на гроші, які надходили за роботу учениць. І якщо перший час замовники не були задоволені виконаними роботами, то з часом роботи учениць стали приносити прибуток школі.

До 1868 р. елементарна та рукодільна школи містилися в одному приміщенні, але з 2 липня школа була переведена в нове приміщення в будинок Іванова на Олександрівській вулиці. До нового приміщення переводилися 30 дівчат-сиріт з Либідського будинку сиріт, які мали постійно проживати в рукодільній школі²⁸. Зміна приміщення дозволила здійснити реорганізацію, створити майстерні. Були введені два ремісничі відділи з майстернями швачок та кравчинь.

В період з 1865 по 1869 рр. професією оволоділо 120 учениць. Займаючись рукодільною школою Явдокія Гогоцька чітко усвідомлювала всю складність професії, якій навчала своїх учениць.

Після закінчення курсу навчання частина учениць залишалася в школі для удосконалення ремесел, інші – працювали за плату в магазинах, розпочинали власну справу, або ж приносили користь сім'ї своєю працею. Цінним, як неодноразово повідомляв “Киевлянин”, – було те, що закінчивши навчання учениці не розривали зв’язків зі школою, відвідували своїх вчителів та брали книжки²⁹. Отже школа була центром культури, зросту професійної майстерності.

Наприкінці 1872 р. ремісничу школу при будинку догляду бідних на Університетському спуску відкрила княгиня Дундукова-Корсакова. Тепер діти бідних могли не тільки отримати освіту, ремесла, але й в майбутньому чесною працею заробляти на шматок хліба³⁰.

Жіноча реміснича школа в Житомирі була відкрита добродійкою Височанською. Учениці навчалися кравецькому, черевичному, перукарському ремеслу³¹.

Однією із найбільших жіночих шкіл другої половини XIX – початку ХХ ст. стала *Харківська реміснича школа Ф.Н.Максимович* при товаристві поширення грамотності, яка працювала з 1877 по 1920 р. Слід зазначити, що на початку ХХ століття елементарні школи та рукодільні класи з майстернями існували при всіх жіночих товариствах Наддніпрянської України. Значну увагу освіті жінок приділяло Одеське та Київське товариство оборони жінок. Харківське товариство взаємодопомоги жінок ініціювало свою власну гімназію, що стала першою гімназією з навчанням дітей обох статей.

Досліджуючи проблему поширення народної освіти, слід також зазначити, що відродження недільних шкіл в 70-х рр. не пройшло повз увагу жінок та їхньої ініціативи. Велика заслуга у становленні недільних шкіл цього періоду належала жінкам – членам Харківського товариства поширення грамотності (1869 – 1920 рр.). Жіноча недільна школа при товаристві розпочала свою роботу у 1869 р. Насамперед, планувалося, що будуть тут навчатися тільки дорослі дівчата та жінки. Проте багато дівчат у віці від 9 до 13 років також хотіли відвідувати школу, і в результаті сталося так, що навчалися в недільній школі учениці різного віку. Через деякий час школу було переведено до приміщення першої щоденної школи на Москалівці, де вона успішно діяла в другій половині 70-х років під керівництвом спочатку Л.А.Александрової³³, а згодом С.С. та О.С.Бірюкових. В цей період школу відвідувало 150 учениць. Почався занепад школи на Москалівці і в 1884 р. вона припинила свою роботу за відсутності вчительських кадрів.

Працюючи в недільних школах, а часом і засновуючи їх, жінки прагнули утвердити творчі методи навчання, а не обмежувалися законом Божим, читанням, писанням та першими правилами арифметики. Надзвичайно близькою демократично настроєним жінкам була проблема людської гідності, самоемансипації особистості. Так, Єлизавета Миколаївна Ковальська, будучи членом Харківського товариства грамотності, працювала в недільній школі і у своїх спогадах зазначала: “Займаючись в недільних школах, я вибирала найбільш здібних дівчат і запрошуvalа їх до себе додому на свята. Поступово створилася школа для робітниць. Я їм читала оповідання з історії, але найбільше вела пропаганду з жіночого питання”³⁴.

Софія Русова, яка працювала в недільній школі Максимович, організовувала з дівчатами літературні читання. “І тут я, – згадувала С.Русова, – переконалася, який великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерованій цикл літературних читань. Я читала їм і Квітку, і Шевченка й, для чужого ока, Тургенева, а дівчата записували мені свої думки, що були викликані цими творами”³⁵.

Участь жіноцтва у створенні та діяльності недільних шкіл не обмежувалася Харківським товариством поширення грамотності, а мала поширення в інших губерніях Наддніпрянської України. Засновницею ряду недільних шкіл на Полтавщині була Любов Яновська, яка після закінчення Полтавського інституту шляхетних дівчат працювала вчителькою в Лубенському повіті. В 1879 р. Христина Алчевська влаштувала подібну до Харківської недільну школу в селі Олексіївці на Катеринославщині, добивалася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл, турбувалася про збереження українських книжок в сільських бібліотеках та присвоєння парофіяльним школам імені Т.Г.Шевченка³⁶.

Велику культурно-освітню працю в недільних школах на Уманщині проводила Віра Бердичівська. Народну українську школу у своєму селі на Полтавщині у 1885 р. створила Валерія О’Коннор. Свідомо та вдумливо вона вивчала народне життя, звичаї. І лише визначне становище її родини зберегло її від тих наслідків, які в ті часи загрожували кожному, хто наважувався хоч і приватно вчити української мови у школі. Дуже скоро місцева поліція у приватний спосіб попередила старшого брата Валерії, що існування школи відоме їй і що вона опинилася під так званим “негласним надзором”. Залишила школу

Валерія була змушена не через погрози та переслідування, а через родинні обставини, продаж по смерті батька рідного маєтку примусили письменницю виїхати з села³⁷.

З пропозицією заснувати недільну школу на зразок Харківської виступила в 1888 р. група жінок міста Одеси. Народні вчительки і інші особи, які мали відповідний освітній ценз, відгукнулися на заклик і 4 вересня 1888 р. *Перша недільна жіноча школа* була відкрита в приміщенні Новобазарівського народного училища³⁸. Необхідні кошти для організації школи були запропоновані Єлизаветою Новіковою, яка також придбала достатню кількість навчальних посібників. Із заснуванням школи вона стала її опікункою і на початковому етапі свого існування школа була повністю зобов'язана Є.Новіковій, адже крім приватних пожертувань у школи не було інших джерел фінансування. Єлизавета Новікова завжди приходила на допомогу потребам школи і підтримувала її як матеріально, так і морально. Іншими особами, що знаходилися в школі з самого її заснування і сприяли організації навчального процесу були – завідуюча школою Олександра Константинівна Козубська та секретар педагогічної ради – А.Г.Бачихіна.

18 жовтня 1898 р. при училищі №46 відкрилася друга одеська жіноча недільна школа, а розпорядницею її стала Софія Іванівна Віденська. Саме вона, її педагогічний талант, людяність і визначили майбутнє другої недільної жіночої школи, яка проіснувала до 1911 р.

На початку ХХ століття жінки були основним контингентом педагогічного складу недільних шкіл.

Можна простежити, що в 1903 р. із 9 губерній Наддніпрянської України, жінки складали більшість вчительського складу недільних шкіл в 6 губерніях: Таврійський (73,0%), Харківський (64,9%), Херсонський (61,7%), Катеринославський (57,8%), Волинський (54,1%), Чернігівський (51,8%). Що стосується недільних і вечірніх курсів для робітників, то тут відчутно переважали чоловіки, виключення складали лише Херсонська (74,8%) та Чернігівська (55,2%) губернії.

Отже, недільні, елементарні та рукодільні школи, що виникли в кінці 50-х рр. XIX сторіччя і які були закриті в 1862 р., згодом знайшли свій розвиток в створенні елементарних та рукодільних шкіл. Процес їх створення та діяльності, в більшості випадків, тримався на приватній ініціативі жінок. Варто тільки познайомитися з особистим складом працюючих в недільних школах, щоб прийти до висновку, що ідея народної освіти об'єднала жінок різних класів, різного соціального становища. Поряд з заможними жінками ми зустрічаємо в цій ділянці роботи бідних вчительок початкових шкіл, що заробляли тяжкою працею мізерні кошти на своє існування; поряд з дружиною губернатора в цій справі співпрацювали жінки надзвичайно скромного суспільного становища, вчительки із народу, що самі отримали освіту в недільних школах. І всі ці жінки, більшою частиною, були об'єднані між собою сердечним, ширим та глибоким бажанням – підняті рівень народної освіти.

Кошти недільних, елементарних та рукодільних шкіл складалися найрізноманітнішими способами, іноді це були кошти опікунки школи, іноді всього вчительського гуртка, що збиралася як шляхом внесків, так і шляхом організації лотарей, лекцій, концертів. Відповідно до матеріального становища школи, різними були витрати на навчання при безкоштовній праці вчительок.

Дослідження питання ролі жінок в сфері поширення освіти другої половини XIX – початку ХХ століття дають підстави стверджувати, що жіночі ініціативи були вагомою складовою суспільного руху цього періоду, а жінки України, поряд з чоловіками, виступали творцями, суб'єктами соціальної історії. Відтворення історичного минулого з врахуванням жіночого досвіду, жіночої історії надзвичайно важливе. Без цього досвіду, його аналізу об'єктивний опис соціальної історії України неможливий. Це не тільки проблема відновлення історичної справедливості щодо жінок, але і нагальна необхідність “вписати” їх в історію. Вивчення історичного процесу з врахуванням жіночого досвіду наближає до розуміння загального і специфічного, соціального і індивідуального, подібного і відмінного в еволюції духовного світу чоловіка і жінки. Саме такий підхід, що враховує жіночий та чоловічий досвід, їх взаємодію в реконструкції історичного минулого дозволить здійснити перехід від одностороннього до багатогранного бачення історичного процесу.

¹Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939. – К., 1995. – С.30; Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку ХХ ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998. – С.17.

²Нельговская А.О. // Киевлянин. – 1875. – № 75. – С.2.

³Глушко С. Драгоманов і недільні школи // Україна. – 1924. – №4. – С.42.

⁴Переховець А. Вісті із Кременчука // Основа. – 1862. – Березіль. – С.78 – 80.

⁵Фельєтон // Одесский листок. – 1860. – № 30. – С.137.

⁶Современная хроника // Одесский вестник. – 1860. – № 131. – С.623.

⁷Современная хроника // Одесский вестник. – 1860. – № 93. – С.446.

⁸Кивайголова І. Дещо з Гадяча // Основа. – 1862. – Березіль. – С.76 – 77.

⁹Наше життя. – 1973. – Ч.5. – С.5.

¹⁰Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДІА України). – Ф. 707. – Оп. 27. – Спр. 253, 204; Дирекція народних школ. – 1862. – № 40. – С.45.

- ¹¹Зоря. – 1894. – № 3. – С.70.
- ¹²ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 26. – Спр. 207, 208, 239, 474; Оп. 28. – Спр. 143, 219.
- ¹³Одесский вестник. – 1861. – № 137. – С.595.
- ¹⁴Таубин Р.Я. Я.Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество // Революционная ситуация в России 1859 – 1861 гг. – М., 1970. – С.413.
- ¹⁵Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської. – К., 1977. – С.84.
- ¹⁶Государственный Архив Российской Федерации (Далі ГАРФ). – Ф.516. – Оп. 1. – Спр.6. – Арк.176.
- ¹⁷ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 30. – Спр. 544; Оп. 31. – Спр. 17, 538, 581.
- ¹⁸ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 261. – Спр. 24. – Арк. 7.
- ¹⁹ЦДІА України. – Ф.707. – Оп. 261. – Спр. 24. – Арк. 8.
- ²⁰ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 4. – Арк. 8.
- ²¹Кievлянин. – 1865. – №107. – С.424.
- ²²Кievлянин. – 1866. – № 129. – С. 514.
- ²³Е. Г. Школа для девочек // Kievлянин. – 1865. – № 72. – С.284 –285.
- ²⁴Отчет элементарной школы Линдфорс // Kievлянин. – 1873. – №8. – С.1 – 2.
- ²⁵Окс Б. Еще о женской рабочей школе в Одессе // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 16. – С.44.
- ²⁶Окс Б. Еще о женской рабочей школе в Одессе // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 16. – С.45.
- ²⁷Львівська Наукова бібліотека НАН України. Рукописний відділ. Барв. 4578. II. 298. – Арк. 2. Кониський О.Я. Дівоча робоча школа в Одесі.
- ²⁸Кievлянин. – 1869. – № 80. – С.316.
- ²⁹Кievлянин. – 1868. – № 32. – С.129.
- ³⁰Освещение дома // Kievлянин. – 1872. – №134. – С.1.
- ³¹Женская ремесленная школа // Kievлянин. – 1874. – С.124. – С.2.
- ³²Смоляр Л.О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905 – 1916) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 92 – 101; Смоляр Л.О. Історія боротьби жіночих товариств України з торгівлею жінками та проституцією на початку ХХ ст. (на прикладі Одеського товариства оборони жінок) // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. II. – С.52 – 65
- ³³Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1877. – Харьков, 1878. – С. 6.
- ³⁴Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – М., 1989. – С.192.
- ³⁵Русова С. Мої спомини 1879 – 1915 // За сто літ. – Кн.3. – К., 1928. – С. 171.
- ³⁶ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 1,2.
- ³⁷Центральний Державний Історичний Архів у м.Львові. – Ф.319. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.55; Кононенко Х.В.Коннор-Віленська // Нова хата. – 1934. – Ч.1. – С.3.
- ³⁸Одеса 1794 – 1894. К столетию города. – Одесса, 1895. – С. 670 – 674.

Володимир ПЕРЕРВА
Київ

СТОСУНКИ ПРИХОДСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА З ЄВРЕЙСЬКИМИ ШИНКАРЯМИ У КІЇВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ в кінці XVIII – XIX столітті

Спілкування двох чи кількох етносів з різними світоглядними уявленнями призводить до певних етнокультурних виявів, які відображаються на суспільному житті. Відображення етнічних взаємин на церковному житті належить до маловивчених проблем вітчизняної історії, особливо на її регіональному рівні.

Кіївська єпархія, яка у XIX ст. територіально співпадала з одноіменною губернією, була населена переважно українцями. Та у містах Київщини проживало також чимало росіян, поляків, єреїв. Стосунки православного духовенства та мирян Київщини з єврейським населенням частково знайшли відображення в єпархіальній пресі та деяких історико-етнографічних дослідженнях¹. Чималі масиви архівних матеріалів, які можуть стати міцним фундаментом висвітлення цієї проблеми, ще потребують ретельного вивчення.

Єврейське населення складало чималий відсоток мешканців Кіївської губернії. Постійному зростанню його чисельності сприяла політика російського уряду. Введена ним ще в кінці XVIII ст. смуга осілості оберігала російський торгово-промисловий капітал від конкуренції з традиційною єврейською підприємливістю, водночас залишаючи їй певне поле діяльності на українських теренах. Після приєднання Правобережжя України до Російської імперії єреї стали російськими підданими, майже в усьому рівнині у правовому відношенні з міським населенням. Зміна кордонів мало позначилася на традиційних заняттях єврейського населення. Єреї традиційно займались кравецьким, шевським та столярним ремеслами. Значна частина їх працювала у сфері фінансів та кредиту. Традиційно єреї мали суттєвий вплив у міжнародній та дрібній торгівлі, питному та орендному промислах, лихварстві тощо. Природно, що ці заняття стали головними і для єврейського населення Кіївської губернії, де воно нерідко переважало